

Türkiye’de güncel kentleşme üzerine

T. GÜL KÖKSAL

Doç. Dr. Mimar – Koruma Uzmanı



Kapak foto: İstanbul'un ilk kentsel dönüşüm örneklerinden biri olan Sulukule'de Roman yurttaşlar yerlerinden sürülmüş, tarihi yapılar yıkılmış, yerilerine taklit yapılar inşa edilmiştir. UNESCO Karşı Forum etkinliği arşivinden.
Fotoğraf: Fatih Pınar.

Türkiye’de güncel kentleşme üzerine

Ahmet Muhip Dranas, “Yağma” isimli İstanbul’u anlattığı şiirinin bir kıtasında şöyle der;

“...Herşey değişiyor, kalbimiz bile,
Ama yüzyıllarla besli bir şehir
İnsan yaşamından daha da hızla
Bunca çabuk nasıl yok olabilir?...” (1)

Dranas bu şiirini geçen yüzyılda yazmıştır. Acaba 21. yüzyılda yaşamış olsaydı kentsel dönüşümün bugünkü hızı için kim bilir ne derdi?

Gün geçmiyor ki doğup büyüdüğümüz evleri, sokakları, dostlarla bulduğumuz meydanları değişmeden görelim. Geleneksel kent yerleşimlerini büyük ölçüde dönüştüren Endüstri Devrimi’ne benzer bir dönüşüm var Türkiye’de. Sadece İstanbul, Ankara gibi büyük kentlerde de değil, Diyarbakır, Mardin, Antalya’da da böyle. Belki de 19. ve 20. yüzyıllarda çoğu Avrupa ülkesindeki gibi vuku bulmamış kentsel dönüşümün geç karşılığı bugünkü manzara.

Bilindiđi üzere 19. yüzyılın kapitalist modernite projesi Paris, Londra, Viyana gibi kentlerin altyapıdan meydanlarına, konutlarından caddelerine büyük dönüşümüne neden olmuştur. David Harvey bu süreci gayet güzel özetler (2); “...Başlangıçlarından beri kentler artı-ürünün coğrafi ve toplumsal yoğunlaşmaları ile yükselir. Kentleşme her zaman sınıfsaldır. Kapitalizmde kentleşme bir artı-ürünün harekete geçirilmesine dayalı olduğundan kapitalizmin gelişimi ile kentleşme arasında yakın bir bağlantı ortaya çıkar. Sermayedarlar artı-değer üretebilmek için artı-ürün üretmek zorundadır; bu üretilen değer de sonrasında daha çok artı-değer meydana getirmek için yeniden yatırıma dönüştürülmelidir. Sürekli yeniden yatırımın sonucu kapitalizmde kentleşmenin büyüme çizgisiyle paralel olarak artı-üretimin bileşik oranda genişlemesidir.”

Paris, Hausmann eliyle bu nedenle dönüştürülmüş ve bugünkü dokusunu eriş-

miştir (3). Hausmann'ın Paris'e yaptığını, 2. Dünya Savaşı sonrasında Robert Moses New York'a yapar. Kentsel dönüşüm dünyanın erken kapitalistleşmiş ülkelerinden her yere yayılır ve 21. yüzyılda küresel boyuta ulaşır. Diğer bir deyişle dönüşüm kentlerden ülkelere yayılmış, ardından tüm dünyada karşılık bulmuştur.

Toprağın kullanım değerini değişim değerine bırakalı beri kentsel dönüşümün ölçeği çok daha fazla büyümüştür. Ölçeği büyümüş bu değişimin toplumsal etkileri de artmıştır. Kapitalizmin eşitsiz coğrafyalar yarattığı bilinmektedir. Kentler git-gide bölünmekte ve kentsel çatışmalar artmaktadır. Harvey'in ifadeleri ile kapalı cemaat denilen "Gated Communities" ve 7/24 süreklî gözetim altında tutulan özelleştirilmiş kamusal alanlar kentlerin yaygın bileşenleri olmuştur (2). Artık kentli mikro-devlet ile her daim, her yerde karşılaşmaktadır. Zenginlerin mahalleleri ile yoksullar, ayrıcalığı olmayanlar, ötekileştirilenler, göçmenler ve siyasi iktidardan dışlananlar gibi ezilen, sömürülenlerin yerleşimleri arasında keskin ayrımlar vardır. Kapitalist üretim ilişkilerinin güç kaynağı olan "yaratıcı yıkım" kentleşmede emek-sermaye çelişkinini ve sınıfsal ayrımı iyice görünür kılmıştır. Türkiye'de de durum farklı değildir.

Türkiye'deki kentleşme pratiği

Küresel kapitalizm, 1980'lerden itibaren İngiltere'de Margaret Thatcher, ABD'de Ronald Reagan hükümetleriyle, ardından doğu blokunun çözülmesi gibi dünyayı etkileyen gelişmeler doğrultusunda etki gücünü arttırmıştır (4). Kentsel dönüşüm temelinde doğal çevrenin, insan eliyle yapılı çevreye dönüştürüldüğü bir kentleşme faaliyetinin sürekliliğini sağlayacak bir araçtır. Bu bağlamda doğal çevre, kırsal alanlar, nehirler, ormanlar, meralar gibi doğal kaynaklar yıkıcı-yaratıcı bir süreçle süreklî imara açılmaktadır. Dünya nüfusunun kırsal alandan kentsel göçle, kent lehine arttığı bilinmektedir. Kentler artık kırsal alanı da yutmaktadır. AKP hükümeti döneminde fiili olarak bu yutmanın yasal alt yapısı da sağlanmıştır. Bu yasal düzenlemelerin bazılarına değinirsek; örneğin Türkiye'de 2012'de kabul edilen 6360 Sayılı Büyükşehir Yasası'yla 13 il, çevre ilçeler ile köyleri sınırları içine alarak büyütülmüş ve böylelikle bu kentlerin ölçeği değiştirilmiştir (5). Aynı Yasa ile İstanbul ve Kocaeli'deki orman köyleri dahil köylerin tüzel kişiliği sona ermiş, köyler mahalle statüsü almıştır. Yine 2012 yılında kabul edilen 6306 sayılı yasa, "Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi" adını taşır ve deprem riskli yapılar/alanların tespitini, yeniden yapılacak yapıları vb. inceler (6). 1999 Depremi'nin ardından bu yasa ile sağlıklı yapı stokunun iyileştirilmesi beklenmekteydi. Ancak uygulamada örneğin İstanbul'da riskli yapıların tespiti bile henüz tam olarak yapılmamıştır (7). Kentlerde hasarlı binlerce yapı olmasına rağmen temel bir hak olan güvenli bir yaşam

için, dar gelirli yurttaşları dikkate alan sosyal konutlar inşa edilmemiştir. Hasarlı ve imara uygun olmayan yapıların iyileştirilmesi yerine “affına” izin verecek bir yasa da çıkarılmıştır. Türkiye’de 1948’den bu yana 14 kez çıkarılan imar affının hiç birinde ülkedeki nitelsiz yapılaşmanın önü kesilememiş, aksine yenilerine zemin yaratılmıştır (8). 2018’de çıkarılan 7143 sayılı “Vergi ve Diğer Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun” ile imar affı bu kez “imar barışı” adını almıştır. Yasaya göre ülkedeki doğal, kültürel, arkeolojik alanlara yapılan müdahalelere yasal kılıf uydurulmuş, hükümetin kamu yararından ziyade sermaye lehine kurduğu ilişki daha da görünür kılınmıştır (8).

Kamusal alandan, özel mülkiyete kentsel dönüşümün en yoğun yaşandığı ve Anadolu kentlerinin kendisini takip ettiği kent İstanbul’dur. Dranas’ın şiiirinde olduğu gibi, İstanbul geçen yüzyıldan bu yana yaşayanlarını rahatsız edecek şekilde fiziki dönüşüme uğramaktadır. Kentin son 10-15 yılındaki dönüşümü ve bu dönüşüm karşısındaki mücadeleleri anlatan çok sayıda çalışma vardır (9, 10). Bu çalışmalarda dönüşümün ölçek değişimini gösteren bir ifade olarak “mega projeler” dikkat çekmektedir. Metropol olarak tarif edilen büyük kentlerde artı-sermaye üretimi mega projeler adı altında fiziki olarak çok büyük ölçekli projelerle sağlanmaktadır. Tabi fiziki bu etki, toplumun sosyal, ekonomik, kültürel vd. dönüşümlerinde de etkili olmaktadır. Bu projeleri güncel olarak işleyen Mega projeler isimli Web sayfasında açıkça görüldüğü üzere, mega projeler kentin her noktasına ve geniş bir şekilde yayılmıştır (9). İlgili sayfada bu projeleri yıllarına göre incelemek de mümkündür. Projelerin “Açıklanma Tarihi” sekmesine bakıldığında bütün büyük projelerin son 15 yıllık hükümet döneminde gerçekleştirildiği izlenebilmektedir (9). Ülkenin inşaat sektörü üzerinden dönen ekonomisinin lokomotifini olan İstanbul, AKP hükümetinin bir tür inşaat sahasıdır. Tam da bu nedenle yerel seçimlerde kenti kaybetmek, ekonomik ve idari anlamda büyük bir kayıp olacaktır. 23 Haziran 2019’da seçimlerin yeniden yapılma talebindeki ısrarın nedeni de budur.

Mustafa Sönmez “Mega Projeler ve İstanbul: İstanbul’un Mega Dönüşümü” Dosyası’nda dönüşümün arkasında yatan politik-ekonomik ilişkileri çok açık bir biçimde ifade eder (10; s.32-35). Dünya Bankası ve İMF’nin yaygınlaştırdığı Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) marifetiyle kamusal kaynakların özel sektöre nasıl aktarıldığını anlatan Sönmez, mega projelerin mega sorunlar yarattığına dikkat çeker. “Denetim dışılık, makro politikalarından kopukluk, kamu maliyesine yükler, kayırmacı ortak seçimleri, finansman sorunları, çevre tahripkârlığı, arazi spekülasyonu” gibi başlıklar altında derlediği bu sorunlar tüm mega projelerde karşılık bulmaktadır.

AKP Hükümetinin son 15 yıldaki kent politikalarına müdahalesi çok yönlü olmuştur. Bir yandan anayasa ile korunan müşterekleri sermayeye devredecek yasal düzenlemeleri icat ederken, diğer yandan da gerektiğinde güç aygıtlarına başvur-

rak buna karşı itirazları sönümlemek üzere farklı rıza mekanizmaları geliştirmiştir. Örneğin kamuya ait alanları imara açmanın zemini olan özelleştirme Sönmez'in ifade ettiği biçimde, klasik özelleştirmeden farklıdır (10). Klasik özelleştirmede kamu hisseleri özel firmalara satılır ve kamu mülkiyeti son bulur. Yap-İşlet-Devret (YİD) tarzındaki kamu özel işbirliğinde ise, kamu öncesinde olduğu gibi sözleşme sonrası çekilmez, projenin bir tarafında kalır ve bir tür ekonomik güvence sağlar. Türkiye'de yakın dönemde inşa edilen köprü, baraj, şehir hastanesi, havalimanı gibi büyük ölçekli uygulamalarda bu yöntem geçerlidir. Sermayeyi ortaya koyan şirketler devletin kazanç güvencesi altındadır. Diğer yandan Türkiye dahil çoğu ülkenin anayasasında akarsular, madenler, su kaynakları, ormanlar vd. kamu mülkiyetindedir ve satılamaz. Ancak KÖİ sayesinde yer altı ve üstü kaynaklarının kullanım hakkı sermayeye devredilir (10). 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında çıkarılan OHAL ve KHK'larıyla bu süreç hızlandırılmıştır. Türkiye Varlık Fonu gibi kaynak oluşturmaya yönelik çabalar da bu projelerin bütçe temini için çıkarılmıştır. Nitekim ülkede artan güvenlik kaygıları karşısında yabancı sermaye eskisi gibi akmamaktadır. Ekonomik kriz üst seviyededir. Kriz aslen dünyada da yaygındır. Hükümet bu kez Körfez sermayesini çekmek için yeni düzenlemeler yapmaktadır. AKP'nin İstanbul'da belediye başkanlığına gelmesinden sonra çıkarılan yasalar yoluyla kente yapılan müdahaleler arasındaki ilişki Mimar.ist dergisinde grafiklerle gösterilmektedir (10; s.60-61, tüm dosya için s. 31-75). Diğer bir kaynaktan da doğal alanların kullanılması ve yönetilmesi ile ilgili yasal değişikliklerin dökümü yapılmıştır (4, s.17-18). Buna göre 1956-2014 yılları arasındaki 40 adet yasal düzenlemenin 32'si AKP Hükümeti döneminde gerçekleştirilmiştir.

Ülkenin batısındaki kentlerde mega projelere dayalı inşai faaliyetler varken, güneydoğusunda da çatışma sonrası yıkımların peşine Toplu Konut İdaresi (TOKİ) marifetiyle artı-sermaye birikimi sağlanmaktadır. Turgut Özal'ın talimatı ile 1984 yılında kurulan TOKİ, 2002 yılına kadar 43.000 konut inşa etmiştir (11, 12). AKP'nin ilk 10 yılında ise, TOKİ 600.000 konut üretmiştir (12). TOKİ'nin temel amacı aslen dar gelirli insanların konut ihtiyacını çözecek sağlıklı kentsel alanlar inşa etmektir. Ancak TOKİ kaynakları uzun süre ve ağırlıkla halen de orta ve orta-üst gelirli sınıflara hizmet edecek yapılaşmayı sağlamıştır. Ülkenin her yerinde, coğrafi özellikler dikkate alınmaksızın yüksek katlı, tek tip, kent merkezinden uzakta siteler olarak inşa edilen TOKİ konutları yaşayanlarına zorunlu bir yaşam biçimi dayatmıştır. AKP Hükümeti ile birlikte hukuksal çerçevesi yeniden çizilen TOKİ, KÖİ ile denetim mekanizmalarından muaf bir şirkete dönüşmüştür. Bunun için yine çeşitli hukuki dayatmalar devreye girmiştir. Örneğin bölgede bir yandan köyler güvenlik gerekçesi ile boşaltılıp, kent merkezlerinde de halk zorla yerinden edilirken, 6306 Afet Yasası ve KHK'lar yardımıyla acele kamulaştırmalar yapılmaktadır (12, 13). Yurttaşlar müteahhit eline düşmemek veya başka bir çözüm göremedikleri için TOKİ'nin taksitli

ve uzun vadeli ödeme seçeneğine mecbur kalmaktadırlar. Oysa nitelikli bir yapılı çevrede yaşamak ve barınmak evrensel bir haktır. Kent hakkı bağlamında göçmenler dahil tüm kent sakinlerinin mülkiyet ilişkilerinden bağımsız olarak barınma hakkının gözetilmesi ve devlet güvencesi altına alınması anayasal bir zorunluluktur. Ancak hükümet halk ve kamu yararı yerine sermaye birikimini güvence altına almaktadır.

Tüm bu dönüşümler, kentin gündelik hayatını olumsuz bir şekilde etkileyen toplumsal, sosyal ve kültürel dönüşüme de neden olmuştur. Geleneksel dokunun sürdüğü, yıllara dayalı komşuluğa bağlı dayanışmanın olduğu yoksulların yaşadığı mahalleler yıkılmıştır. Kent merkezleri böylelikle yoksullardan “arındırılmış”, orta-üst gelir düzeyindeki kişilere servis edilmiştir. Soylulaştırma, mutenalaştırma (gentrification) olarak karşılık bulan bu müdahale ülkenin çok yerinde gerçekleşmektedir. Örneğin Diyarbakır’da 1988 yılında bu yana Ulusal ölçekte kentsel sit olarak kültürel miras listesinde yer alan ve 2015 yılında Dünya Miras Listesi’ne kabul edilen Suriçi’nde yaşayan kişilerin anlatımlarına göre, Hewsel Bahçeleri’nden düşük fiyata alınan sebze, meyveyle veya parası olmadığı zaman veresiye olarak hayatını geçindirenler, yasaklar nedeniyle uzun süre aç kalmışlardır (12). Ardından sürüldükleri yeni yerleşim merkezlerinde hem yaşam biçimleri değişmek zorunda olduğu, hem de paraları olmadığı için barınamamışlardır. Yaklaşık olarak 7 bin yıldır kesintisiz bir yaşamın sürdüğü Suriçi ve Hewsel Bahçeleri’nin önce riskli alan ilan edilip, ardından acele kamulaştırma ile büyük oranda yıkılması, yaşayanlarından arındırılması, kültürel mirasın sürekliliğini de ciddi tehlikeye atmıştır. Oysa ki “Silahlı Bir Çatışma Halinde Kültür Mallarının Korunmasına Dair Sözleşme” olarak geçen ve La Haye’de 1954’te imzalanan, Türkiye’nin de imzacısı olduğu anlaşmaya göre bu alanların korunması gerekmektedir (13).

Hakikat Adalet Hafıza Merkezi’nin Web sayfasında bu süreçteki kültürel mirastan, yaşamın farklı yönlerine ilişkin hak ihlalleri raporları derlenmiştir (14). Raporlar incelendiğinde kentsel fiziki dönüşümün, toplumsal yapıyı ne şekilde etkilediği ve geri dönüşü olmayacak şekilde değiştirildiği açıkça görülmektedir. Bu bağlamda kentsel dönüşümün aslen politik ve ideolojik bir hareket olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Türkiye’de AKP Hükümeti sürecindeki dönüşüm kapitalist üretim ilişkilerinin milliyetçi siyasal islam ideolojisi ile harmanlanmış bir tezahürüdür. Bu müdahaleler sadece Diyarbakır’a özgü de değildir. Şırnak, Mardin, Nusaybin gibi bölgedeki yıkımları raporlayan TMMOB’nin verilerine göre bu süreçte 400.000 kişi zorla yerinden edilmişlerdir (15). Ülkenin her yerindeki yoksullar, ötekileştirilen, ezilen, sömürülen halklar, Sulukule, Tarlabası, Fener-Balat, Süleymaniye vd. birçok yerde olduğu gibi temel yaşam haklarından mahrum bırakılmaktadırlar. Buralarda yerinden edilen yurttaşlar sosyal çevrelerini yitirmişler, bu nedenle de fiziki doku-

da ciddi bir dönüşüm yaşanmıştır. İstanbul'da Taksim ve civarı bu durumun en dikkat çekici örneklerinden birisidir. Kiraların yükselmesi veya artık ada ölçeğindeki dönüşümler nedeniyle son 10-15 yılda bölge mimari ve sosyal açıdan tamamen farklılaşmıştır.

Kentsel dönüşüm bir tür inşaat terörüne de dönüşmüştür. Kentin sokaklarında gece gündüz mesai yapan inşaat araçları sadece ulaşımı olumsuz yönde etkilemekte, aynı zamanda can da almaktadır. Sokaklar şantiye sahası haline geldiği için, toz, gürültü, asbest ve ansızın çıkabilecek araçlar nedeniyle tehlikeli hale gelmiştir. Eski yapıların, tesislerin yıkımı sırasında ortaya çıkan ve bulunduğu zaman kanser riski açık olan asbest için önlem alınmaması, uzun vadede de sağlık sorunları çıkarabilecektir.

Dünyada ve Türkiye'de kamusal alandan yaşam alanlarına bu dönüşümler karşısında mücadeleler de vardır. Meslek örgütlerinden, demokratik kitle örgütlerine, siyasi partilerden, sivil inisiyatiflere kadar farklı mücadele grupları yanyana gelerek doğanın ve kentlerin bu şekilde dönüştürülmesine karşı çıkmaktadırlar. İstanbul'da başlayan ve tüm ülkeye yayılan, zamanı görece kısa, ancak etkili kuvvetli Gezi Direnişi bunlarından birisidir. Gezi Direnişi'nde söz alan bazı kişiler bugün yargılanmaktadır. Bu da hükümetin halk inisiyatifinden nasıl çekindiğini de göstermektedir.

Gezi dışında Karadeniz'den Anadolu'ya çeşitli dayanışma hareketleri vardır. Bunları muhalif basın duyurmaya çalışmakta, çeşitli filmler, belgeseller ile kayıt altına alınmaktadır. "Uçurumun Kıyısında Türkiye" isimli belgesel Gezi Direnişi'nden 2017 Referandumuna kadar Türkiye'de olan dönüşüm sürecini hem politik, hem de kentsel müdahaleler yönüyle aktarmaktadır (16). "Ekümenopolis: Ucu Olmayan Şehir" belgeseli ise, İstanbul'daki kentsel dönüşümü, bilhassa AKP Hükümeti sürecini işaret ederek belgelemiştir (17). 30 Mart 2019'da yayına giren ve Sendika.org için hazırlanan "İstanbul'un Neresindeyiz?" isimli kısa filmde ise, İstanbul'daki dönüşüm bir rota etrafında gezilerek gündelik hayata olan etkisi ve mücadele süreciyle birlikte gösterilmektedir (18). Emek Sineması, Taksim Meydanı mücadeleleri, İstanbul Kent Savunması, Haydarpaşa Dayanışması, Haliç Dayanışması, Beyoğlu Kent Savunması aktivistlerinin söz aldığı videoda kamusal alanların halkın elinden nasıl alınıp sermayeye devredilmeye çalışıldığı aktarılmaktadır.

Buraya kadar anlattıklarım küresel boyutlu bir kentsel dönüşümün, Türkiye'deki yansımalarını ve bu ülkeye özgü yönetim ile nasıl biçimlendiğini göstermekte. Epey de umutsuz bir tablo bu aslında. Ancak bu güçlü baskının karşısında halen susturulamayan, durdurulamayan bir kent hareketi de mevcut. "İstanbul'un Neresindeyiz?" filmi bunun kısa bir İstanbul karşılığı. Başka kentlerden de sesler yükseliyor.

Küresel kentsel müdahalenin sınırları olmadığı gibi, direnişin de sınırı olmadığını düşünmemiz lazım. Bu durumda başka ülkelerden de gelen seslere kulak vermeli. Tam da bu nedenle sözlerimi şimdi “İstanbul’un Neresindeyiz?” filminin sonunda konuşan Cihan Uzunçarşılı Baysal’a bırakacağım; “.. Gezi neoliberal islam kent tasavvurunun karşısında bir karşı kentti. Kent kaotiktir. Mekana dokunduğunuz an, mekanı harekete geçirdiğiniz an, karşı mekanı da inşa edersiniz. Onun için mekanda hep umut vardır!”

Ezcümle umudun nereden eseceği belli olmaz. Bu nedenle böyle sürprizli ve ortaya çıkınca da coşkulu oluyor. Tarih Paris Komününden itibaren bunun örnekleri ile dolu. Yakın gelecekte neler olur bilinmez. Hazır ol’da beklemekte ve bu süreçte üretmekte fayda var. Dranas’ın şiirinde dediği üzere kent, insan yaşamından daha hızlı değişse bile, insan onuru ve bilincinin sürekliliğini sağladığı toplumsal kentsel, sınıfsal mücadele oldukça yazacak çok şiirimiz olacaktır...



Diyarbakır kent merkezindeki yıkımlar. Şubat 2016
Fotoğraf: Aylin Kızıl/NarPhotos

Kaynaklar:

(tüm Web kaynakları için izleme tarihi Kasım 2019)

- 1) <https://www.youtube.com/watch?v=Ql1W7cW6ob8>
- 2) <http://politeknik.org.tr/kent-hakk-david-harvey/>
Bu metnin özgün dili olan İngilizcesi için bkz. <https://newleftreview.org/issues/II53/articles/david-harvey-the-right-to-the-city>
- 3) David Harvey, *Paris, Capital of Modernity*, New York 2003.
- 4) <http://arsiv.mimarist.org/images/pdfler/ekoloji-turkiye-neoliberal-politikalarin-ekolojiyi-kusatmasi-direnis-yeniden-insa.pdf>
- 5) <https://www.ntv.com.tr/turkiye/buyuksehir-yasasi-kabul-edildi,hPOYzYzkKs9BcLK7DEzw>
- 6) <https://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.16849&Mevzuatlliski=0&sourceXmlSearch=6306%20SAYILI>
- 7) <https://www.gazeteduvar.com.tr/turkiye/2019/10/22/tayfun-kahraman-kentsel-donusumde-20-yil-kaybettik-20-gun-daha-kaybetmek-istemiyoruz/>
- 8) https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/tmmob_imar_afi_raporu_2018.pdf
- 9) <https://megaprojeleristanbul.com/>
- 10) <http://www.mimarist.org/mimar-ist-sayi-58-kis-2017/> s. 31-75.
- 11) <https://www.toki.gov.tr/kurulus-ve-tarihce>
- 12) https://hakikatadalethafiza.org/wp-content/uploads/2016/05/2016.03.30_ZANEnstitusu_Sur-Rapor.pdf
- 13) <http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR-14270/silahli-bir-catisma-halinde-kultur-mallarinin-korunmasi-.html>
- 14) https://hakikatadalethafiza.org/kaynak_tipi/sokaga-cikma-yasaklari-uzerine-raporlar/
- 15) https://www.tmmob.org.tr/sites/default/files/tmmob_yikilan_kentler_raporu.pdf
- 16) <http://kibritfilm.com/ukt/>
- 17) <https://www.youtube.com/watch?v=maEcPKBXV0M>
- 18) <http://sendika63.org/2019/03/istanbulun-neresindeyiz-539656/>



Heinrich Böll Stiftung Derneđi
Türkiye
W www.tr.boell.org
E info@tr.boell.org